

Жиленко М.А. (м. Ужгород, Україна)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЧІВНИКІВ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ КАРПАТСЬКОГО БАСЕЙНУ X - XI ст.

Кінець IX - X ст. в історії Центральної Європи знаменувався кардинальною зміною етнокультурної та політичної карти. У 895 - 896 рр. сюди проникла нова хвиля номадів, яка згідно літописній традиції складалася з семи угорських та трьох кабарських (каварських) племен (Багрянородний, 38-39). Насправді це був складний поліетнічний конгломерат (угри, кабари, алани, печеніги), у подальшому етногенезі якого взяли участь місцеві слов'яни і рештки кочового населення, яке лишилося після розгрому Аварського каганату.

Етнічна та суспільна багатогранність кочівників Карпатського ареалу X - XI ст. знайшла відображення у більш ніж 25 тисячах поховань, серед яких особливе місце зайняли пам'ятки номадів північних територій. Ці некрополі від основного загалу відрізняються специфічною структурою (на окремих могильниках поховання озброєних чоловіків становлять понад 50%) та надзвичайно багатим інвентарем (сумочні бляхи, поясні набори, зброя), що не могло не привернути увагу дослідників.

Історія вивчення старожитностей цих кочівників у Карпато - Дунайському ареалі бере свій початок з 30-тих рр. XIX ст., коли було досліджене поховання вершника, випадково виявлене біля с.Ладаньбене (обл.Пешт). Важливість знахідки першим зрозумів відомий колекціонер М.Янкович, який опублікував ілюстрації у Щорічнику угорського наукового товариства (Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. (1832-34)). Хроноіндикаторами поховання були міланські денарії Беренгарія, завдяки яким воїна ідентифікували як учасника добре відомих з письмових джерел західних набігів (Németh). У подальшому захоронення з подібним інвентарем за аналогією стали відносити до старожитностей угорців - завойовників батьківщини.

Поховання воїна-кочівника зі схожим інвентарем на півночі Карпатського басейну вперше було виявлене у 1868 р. біля с.Галгоц (Глаговець, обл.Нітра, Словаччина). До найбільш яскравих знахідок захоронення відносилися сумочна бляха, срібна шийна гривна і позолочені завушниці. Ф.Ромер в повідомленні про результати розкопок особливу увагу звернув на сумочну бляху, яку порівняв з застібками гусарських сумок (Rómer, 1868). Згодом, після публікації у 1870 р. матеріалів сваяльського поховання (Lehoczky, 1870), він відмовився від свого початкового припущення та, посилаючись на Т.Легоцького, помилково ідентифікував знахідку як прикрасу хутряного головного убору. Втім, така помилка швидше свідчить про обізнаність у фаховій літературі, ніж непрофесійність дослідника, який беззастережно довіряв колегам, під впливом котрих переглядав власні припущення. Згодом твердження Т.Легоцького спростував Ф.Пулскі в узагальнюючій праці, присвяченій археологічним пам'яткам ранніх угорців. Автор звернув

увагу на те, що в будь-яких орнаментах стебла рослин спрямовані догори (пластина на ілюстраціях Т.Легоцького була перевернута), а вигин бляхи не міг відповідати контурам навіть найменшої голови (Pulszky, 1978, old.65).

Глаговецьке поховання було датоване на основі дірхему Насра ібн Ахмада 918/19 р. самаркандського карбування, визначеного на прохання Ф.Ромера лектором Віденського університету Я.Карабачеком (Karabacek, 1970).

Завдяки Ф.Ромеру з'явилася і публікація про перший некрополь нижчих верств населення епохи завоювання батьківщини біля с.Гудяй (суч. назва Ерпатак), обл.Саболч (Rómer, 1870). Щоправда, на фоні багатих воїнських поховань автору не вдалося ідентифікувати могильник як пам'ятку угорців - завойовників, особливо за умов пануючих в тогочасній угорській історіографії романтично - лагеральних поглядів на *patio Hungarica*.

Гіпотеза про "переможних та багатих завойовників батьківщини", які зайняли Карпатський ареал на правах сильнішого, остаточно оформилася в узагальнюючих працях Й.Гампела. Він розмежував поховання з багатим інвентарем, вважаючи їх угорськими та бідняцькі некрополі, які на його думку належали підкореному слов'янському етносу (Hampel, 1907, old. 9-25). Дана гіпотеза утримувала свої позиції в історіографії до 60-х рр. XX ст.

Після розкопок в Гудяї вперше в угорській археологічній науці опубліковано карту некрополя (1870 р.). Її авторами були вже згаданий Ф.Ромер, жупан комітату Саболч барон Й.Вечеї та головний хірург лікарні в Надькало, археолог - аматор А.Йоша. Завдяки старанням останнього розкопки були продовжені, а колекція новоствореного Саболчського археологічного товариства лягла в основу Саболчського обласного музею (Langó, 2007, old.90).

Патріот своєї батьківщини, учасник революції 1848 - 49 рр., надзвичайно талановитий лікар змолоду цікавився старожитностями регіону (Pap, 2007, old.39). Ще під час навчання на юридичному, а згодом на медичному факультетах Віденського університету, він отримав можливість ознайомитися з найвидатнішими закордонними колекціями того часу, а набутий досвід згодом став у нагоді при організації фондів обласного музею. Очоливши у 1872 р. Саболчське археологічне товариство, вдало використавши зміни в культурному житті епохи дуалізму, А.Йоша до 1899 р. створив постійно діючий археологічний музей, колекцію якого поповнювали власні знахідки і подарунки вдячних пацієнтів (Felvinczi Takáts, 1960, old.250).

Тавсеж, найбільш вагомим внеском А.Йоші вважають його новаторський підхід до методики розкопок. Окрім вже згаданого картографування некрополів, дослідник намагався якомога детальніше документувати процес дослідження, використовував фотознімки та зарисовки. Він вважав, що опис знахідок без ілюстративного матеріалу неповний: "іноді найгірший рисунок корисніший за найдосконаліший опис" (Jósa, 1934, old.194). Нажаль, при публікації матеріалів розкопок редактори фахових

видань зазвичай нехтували ілюстративним матеріалом, не розуміючи його важливості. Вперше зарисовки були надруковані у присвяченій розкопкам у Кенезле статті Г.Надя, який після смерті Й.Гампела з 1914 р. очолив *Archaeológiai Értesítő* (Jósa, 1914).

Зрозумів А.Йоша і значення міждисциплінарних зв'язків. За можливості він залучав до своєї роботи відомого антрополога А.Терека та часто і сам намагався провести антропологічний аналіз матеріалів.

Завдяки спробам А.Йоші вивчити всю територію пам'ятки на прикладі Бездедського некрополю, вперше була отримана цілісна картина про структуру давньоугорських могильників. Він одним з перших звернув увагу на важливість розміщення поховань, а його методика у подальшому лягла в основу комплексного дослідження некрополів, запропонованого Г.Чалланем (1941) та Д.Ласло (1944).

Кінець XIX ст. знаменувався в ареалі масовим відкриттям пам'яток доби завоювання батьківщини. Пришвидшення темпів економічного розвитку за доби дуалізму, будівництво шляхів сполучення, у першу чергу залізниці, регулювання руслу Тиси та Дунаю, капіталізація сільського господарства посприяли стрімкому зростанню кількості відомих старожитностей (багате жіноче поховання Сегед - Боярхолом (1889), могильник Егер - Сепассоньвольд (1899) та інші). На півночі Карпатського басейну таким каталізатором стала менш позитивна подія - епідемія філоксери, внаслідок якої виникла необхідність замінити значну частину насаджень винограду.

У результаті рятувальних розкопок А.Йоші біля с.Кенезле був досліджений могильник з 25 поховань, який по сьогоднішній день залишається однією з ключових пам'яток регіону. Роботу А.Йоші біля Кенезле продовжив у 1926 - 30 рр. Н.Фетіх, який виявив ще 25 поховань, але не був впевнений, що вони належать до того самого некрополя (Fettich, 1931). Крапку в питанні остаточно поставив Л.Ревес, який в ході розкопок 1991 р. з'ясував, що мова йде про два окремі, надзвичайно багаті могильники, розташовані у 100 - 150 м один від одного (Révész, 1996).

На території Бодрогкеза протягом кількох десятиріч були проведені рятувальні розкопки у Шарошпотоці та Бодрогвечі (Я.Сендреї), Кароші, Надькьовешді, Добрі, Земпленагарді (Д.Докуш). В результаті віцежупаном комітату Земплін Д.Докушем була створена унікальна виставка у палаці Борші. Під час Другої світової війни більшість колекції було втрачено, але найцінніший експонат - бодрогвечська сумочна бляха потрапила до Національного музею Угорщини. Незначну частину колекції нещодавно виявили і в запасниках Кошицького музею.

За часів Другої світової війни розкопки на території Бодрогкеза проводили Д.Ласло та Н.Фетіх. Зокрема, були продовжені дослідження могильника Бодрогсердагель (Стреда над Бодрогом, Словаччина), розпочаті у 1937 р. співробітниками Празького музею (раніше, у 1926 р. археологи - аматори виявили тут два поховання, але матеріали розкопок зникли). Найбільш яскравою знахідкою була бронзова орнаментована застібка шкіряної сумки - перший подібний предмет серед матеріалу епохи

віднайдення батьківщини в Карпатському ареалі.

Публікація Н.Фетіхом матеріалів розкопок могильника Кенезле II (Fettich, 1931) та розробка теорії “кола сумочних блях” стали новим кроком в історії дослідження кочівницьких пам’яток. Перш за все, слід зауважити нововведення у подачі матеріалу: крім надзвичайно точного опису артефактів дослідник готував детальні зарисовки та фотографії відмінної якості не тільки лицьової, але й зворотної та бічних сторін предметів. Одним з перших серед угорських археологів, Н.Фетіх не обмежився простим описом інвентарю поховань, а намагався класифікувати предмети (Mesterházy, 2001, old.452). Щоденники Н.Фетіха завжди були добре ілюстровані, а в інвентарній книзі Національного музею знахідки не тільки описувалися, але й зарисовувалися. Він не нехтував і природничо - науковими дослідженнями, при розкопках некрополів за можливості запрошував провідного антрополога тих часів Л.Бартуца. Завдяки Н.Фетіху в угорській історіографії з’явився метод “подвійного датування”, тобто визначення проміжку часу між виготовленням предмету та потраплянням його до поховання.

Після повернення більшої частини Бодрогкеза до складу Чехословаччини, розкопки продовжив Я.Пастор. Він здобув освіту в університеті Коменіуса, був учнем професора Я.Ейснера, а в період з 1940 по 1946 рр. займав посаду керівника Мукачівського музею. Після повернення до Кошице став засновником Східнословачького музею, а згодом, з 1953 р. очолив місцеву філію Інституту археології САН. З іменем Я.Пастора пов’язані відкриття давньоугорських пам’яток в Черні (Pástor, 1955), Сомоторі та Белі. Аналог залізного меча з могильника с.Черна над Тисою Словаччини відомий з с.Соломоново Закарпатської області. Пам’ятку досліджував директор Ужгородської королівської католицької гімназії, Е.Штейбер. Детальний опис поховань відсутній, але судячи з кількості та характеру артефактів тут мали місце як мінімум два захоронення. Серед знахідок виділяються елементи спорядження коня (грушоподібні стремена, симетричні вудила), елементи одягу (частина шкіряного ременю 29 x 2 см, ребристий наконечник ременю), побутові предмети (залізни ножі), зброя (близько десяти наконечників стріл, меч з залишками дерев’яних піхов, довжина 93 см, ширина 8 см). За аналогією залізного меча дослідники припускають, що мова йде про єдиний некрополь, розміщений з обох боків кордону (Kobály, 2001, old.197).

Та все ж, справжньою регіональною археологічною сенсацією стало відкриття кошицького археолога В.Будінського - Крічки у 1959 р. Під час розкопок курганного некрополя римського часу біля Земплінського городища, на височині Селмаломдомб, під насипом кургану №4 дослідник натрапив на надзвичайно багате поховання, віднесене до доби завоювання батьківщини.

Кістяк був знайдений у дубовій труні, у видовбаній в скельній породі могилі, розміром 3,7 x 2,4 м, глибиною 1,58 - 1,6 м. Орієнтація небіжчика захід - схід, поряд розміщені рештки коня. Інвентар складався з ножа,

наконечників стріл, шаблі, кінської збруї, стремен. На шії була золота гривна, а на руках золоті браслети, на грудях лежали шість позолочених срібних нашивок одягу. Поруч знаходилися шабля з золотою рукояткою в піхвах із золотими обкладками та позолочена срібна чаша (Budinský - Krička, 1965, s.311-322).

В.Будінські - Крічка, розуміючи важливість знахідки, запросив угорського дослідника Н.Фетіха у співавтори для публікації матеріалів. Н.Фетіх був одним з провідних фахівців - археологів міжвоєнної Угорщини, членом Шведської королівської академії наук та цілого ряду міжнародних наукових товариств. Та після 1945 р. дослідник так і не зміг прийняти нову ідеологію, за що був оголошений "буржуазним" вченим та позбавлений можливості займатися науковою роботою (Révész, 1996a, old.98-99). Запрошення до співавторства для Н.Фетіха стало останньою надією для повернення до фаху, якою він нажаль не скористався, допустивши при інтерпретації матеріалу ряд грубих помилок. Воїна з земплінського поховання Н.Фетіх ідентифікував як вождя Алмоша, вбитого власним сином Арпадом. Більше того, на думку вченого, під час поховання небіжчику відрубали голову та повернули на живіт.

Не дивно, що подібні припущення викликали шквал критики колег, які справедливо вказали на цілий ряд помилок дослідника (Bartha, Bartucz..., 1966; László, 1976). Нажаль, Н.Фетіх, вже не здатний на наукову дискусію, сприйняв цю критику як персональні напади. Тим не менше, його погляди, викладені у рукописі монографії *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin* (Budinsky - Kricka, Fettich, 1973), надовго укорінилися в історіографії.

Матеріал земплінського поховання не вирізняється серед інших багатих воїнських поховань Верхнього Потисся, віднесених до "доби завоювання батьківщини". На сьогоднішній день більшість вчених погоджується, що покійний міг очолювати рід або плем'я. Це підтверджують і результати антропологічних досліджень, згідно з якими вік похованого воїна був від 20 до 40 років. Ймовірно він був надто молодим, щоб носити титул вождя (тим паче відомо, що Алмош загинув у зрілому віці).

Румунський археолог М.Русу припустив, що земплінське поховання належить печенізькому або куманському князю (Rusu, 1975, p.210), але угорський дослідник І.Фодор зробив спробу заперечити це твердження. На його думку поховання X ст. не може належати куманам, оскільки вони з'явилися в регіоні значно пізніше, а поховальний обряд не має нічого спільного з печенізькими захороненнями тогочасної Східної Європи (László, 1976, old.79).

Загалом, на території Словаччини на сьогоднішній день відомо близько 200 поховань та могильників X - XI ст., визначених як давньоугорські (Nevizánszky, 1996, old.274). Більшість з них відкрито та введено до наукового обігу у післявоєнні роки. Розглядаючи проблему дослідження цих старожитностей, неможливо обійти увагою діяльність першого директора Інституту археології САН, А.Точіка. Незважаючи на те, що до сфери його наукових інтересів в першу чергу входило вивчення епохи

бронзи, узагальнююча публікація вченого про давньоугорські поховання півдня Словаччини стала взірцем для наступних поколінь у дослідженні старожитностей кочівників (Тоčík, 1968). Праця А.Точіка похитнула позиції пануючих ще з рубежу XIX - XX ст. панславістичних ідей Л.Нідерле, який відстоював існування гомогенного слов'янського етносу до приходу угорців (Langó, 2006, old.98). Після її виходу все більше словацьких фахівців стали займатися проблемами археології давніх угрів, як наприклад Г.Невізанський, співробітник Інституту археології САН у Нітрі, який проводив археологічні дослідження в Левочі, Павлові (Nevizánszky, 1978) і Балозі над Іполем (Nevizánszky, 1978 а). Йому також належить авторство цілого ряду узагальнюючих публікацій та бібліографічних покажчиків з проблематики давньоугорських старожитностей Південної Словаччини (Nevizánszky, 1994; 1996; 2006).

Хоча між угорськими та словацькими вченими досі ведуться суперечки з питань інтерпретації окремих могильників X - XI ст., поширення матеріальної культури та сфери впливу Моравської держави тощо, вони носять виключно науковий характер, без будь - якої політичної заангажованості. Менш толерантними виявилися румунські дослідники, де за часів диктатури Н.Чаушеску на археологічну науку здійснювався надзвичайний тиск. Згідно офіційній румунській історіографії угорці на території країни з'явилися не раніше XI ст. Виявлені у ході розкопок угорські пам'ятки не публікувалися або інтерпретувалися як старожитності печенігів та половців. Помітні зміни відбулися тільки за останні десятиліття. Після зміни політичного режиму румунські дослідники стали розглядати старожитності X ст. без будь - якого підтексту, згідно сучасного стану науки та почали публікувати результати досліджень давньоугорських пам'яток (Harhoiu, Gáll, Lakatos, 2009).

Археологи Закарпаття у післявоєнний період також зібрали значний матеріал, пов'язаний з пам'ятками кочівників X ст. У той самий час систематизація та аналіз накопиченого практично відсутні, дані зазвичай суперечливі. Сумнівними є, зокрема, поховання в с.Лавки та Нижній Коропець Мукачівського р-ну, досліджені відповідно у 1950 та 1955 рр. Ф.Потушняком та інтерпретовані як давньоугорські (Kobály, 2001, old.209).

Одним із найбільших могильників Верхнього Потисся X ст. є чомський некрополь. Перше поховання біля с.Чома, визначене як давньоугорське, було виявлене у 1952 році при будівництві винного підвалу. Кістяк і стремено надійшли в Угорський національний музей (м.Будапешт), що надалі стало основою для проведення пошукових робіт, розпочатих у 1986 - 1987 рр. В.Бобковим. За ці роки експедицією Кемеровського державного університету відкрито 28 поховань. Документація та матеріали розкопок вивезені до Кемерова і тільки в 90-х рр. незначну частину поховального інвентарю, нажаль, без документації, вдалося повернути до Закарпаття. З матеріалів В.Бобкова опубліковано лише збірну таблицю інвентарю угорських поховань (Kész, 1993, old.15; II ábra; Kobály, 2001). Інформація про те, до яких комплексів належать знахідки, відсутня (Бобков, 1992).

Дослідження пам'ятки, продовжене в 90-х рр. експедицією Ужгородського державного університету, принесло результати, які дозволяють відтворити структуру могильника (Балагури, Фодор, 1998) та поставити його в один ряд з такими пам'ятками як Кенезло, Бездед та інші.

У післявоєнній Угорщині діяльність почала ціла плеяда талановитих археологів: І.Бона, І.Денеш, Я.Д.Сабо та інші. В своїх працях вони порушували питання, які раніше залишалися на другому плані: кочові елементи в культурі угорців та їх зв'язок зі степовими народами, культурні аналогії з представниками інших угро - фінських народів по течії Волги - Ками, поглиблений аналіз простолюдських могильників та ін.

Серед угорських дослідників І.Денеш першим обрав своїм фахом археологію доби завоювання батьківщини. Учень клузького професора - репатріанта Д.Ласло взяв тему дипломної роботи, тісно пов'язану з рідним краєм - опрацював матеріали розкопок Башхаломського могильника, які проводили Л.Кіш та Й.Роґач у 1945 р. (Bóna, 1997, old.11). Наприкінці 50-х рр. І.Денеш продовжив дослідження могильника Башхалом II. Завдяки виявленню у похованні №7 решткам шкіряного ременю йому вдалося провести реконструкцію ремінних комплектів з Пербете, Яношсалаша та Башхалому I (Dienes, 1959), а через кілька років і комплекту бездедського поховання №3 (Dienes, 1961). Досліднику належать також реконструкції багатого жіночого одягу з Башхалому й Орошгази та екіпіровки коня з Мандоку, Борданя та Саконя.

Окрім вдалих історичних реконструкцій І.Денеш займався і порівняльним аналізом археологічного матеріалу двох протилежних прикордонних зон Угорщини у X ст. Зокрема, порівнюючи матеріали Заласентгротського поховання (південно - західний район Угорщини) та матеріалів могильника з Тісанана, дослідник констатував, що скроневі кільця з S-подібним закінченням були поширеною жіночою прикрасою на всій території, заселеній угорцями (Dienes, 1960).

Після нетривалої роботи у Сегедському музеї І.Денеш зайнявся упорядкуванням колекції доби завоювання батьківщини Національного музею Угорщини. Не дивно, що після подібної реорганізаційної роботи вчений досконало оволодів матеріалом, після чого завершив дисертаційне дослідження, присвячене поясним наборам та сумочним бляхам (1964).

Та все ж, найбільший резонанс викликали думки, викладені у збірнику, "Історія замку в Кішварді" (1961), де автор, окрім систематизування угорських старожитностей Верхнього Саболча вперше висловив думку про те, що надзвичайно багаті поховання регіону належать не угорцям, а союзницьким кабарським племенам. Хоча дослідник згодом відмовився від своєї гіпотези (Dienes, 1986), вона на десятиліття укорінилася у свідомості колег, які часто брали на озброєння "кабарську" теорію, намагаючись пояснити відмінності в археологічному матеріалі північної частини Карпатського басейну від решти заселених угорцями регіонів (Ердели, 1983).

Інший погляд на проблему заселення Верхнього Потісся у Л.Ревеса,

побудований на результатах розкопок Карошського некрополя у 1986 - 1990 рр. (Nagy, Révész, 2000; Révész, 1996b) та узагальненні музейних матеріалів регіону (Révész, 2008). Дослідивши структуру могильників поблизу Кароша, Л.Ревес звернув увагу на специфічне розміщення захоронень невеликими групами. Вони склалися з поховання вельможі, його дружини, малолітніх дітей, слуг та озброєних воїнів, які генетично не були спорідненими. На думку дослідника власне цей озброєний прошарок складав основу війська, задіяного в західноєвропейських набігах. Враховуючи, що тогочасна структура влади трималася на міцних особистих зв'язках, подібні групи могли належати вождю та його оточенню, тобто адміністративний центр країни був розміщений у північно - східній її частині. Іншим, опосередкованим доказом своєї теорії Л.Ревес вважає концентрацію дірхемів в регіоні. Араби, які торгували в першу чергу предметами розкоші, намагалися збути свій товар там, де був найбільший платоспроможний прошарок, тобто при резиденції вождя. Припущення Л.Ревеса суперечать поглядам більшості угорських дослідників, які розміщували столицю вождя в географічному центрі країни, у межиріччі Тиси та Дунаю (Б.Гоман, Д.Крішто) або по течії Дунаю від Барані до острова Чепел (Д.Дьєрфі). У той самий час необхідно зазначити, що достовірних археологічних доказів розміщення двору вождя в середині країни на сьогодні немає. Думку про те, що до середини X ст. політичний центр угорців знаходився не в Задунав'ї, як це відзначалося в угорській традиційній історіографії, а в східній частині Карпатської улоговини, поділяли і вітчизняні археологи (Балагурі, 2000, с.220).

Гостро суперечить думкам Л.Ревеса гіпотеза І.Прохненка. Проаналізувавши свідчення середньовічних авторів, а також хронологію потрапляння та територію розповсюдження характерних для кочівницьких некрополів Верхньотиського регіону предметів, як наприклад застібки шкіряних сумок, сережки екімауцького типу, арабські дірхеми, дослідник припустив, що наприкінці X ст. регіон був освоєний печенізькими племенами. Дані археології і письмових джерел про проникнення нової хвилі номадів до Карпатського басейну у другій половині X ст. доповнюють топоніми печенізького походження у Північно - Східній Угорщині та Південній Словаччині, збережені тут по сьогодні (Прохненко, 2010; 2010а).

Не менш цінними за теоретичні дослідження є узагальнюючі праці останніх десятиліть, які підсумовують результати багаторічних розкопок окремих районів північної частини Карпатського басейну. В першу чергу слід згадати монографію ніредьгазької дослідниці Е.Штванович, в якій зібраний археологічний матеріал Реткеза - локального регіону Саболч - Сатмарської області, у верхів'ї р.Тиси. В монографії є відомості про більш ніж 30 пам'яток доби віднайдення батьківщини та ранніх Арпадовичів, проаналізований значний речовий матеріал, доповнений 235 таблицями ілюстрацій (Istvánovits, 2003).

Подібне узагальнення старожитностей Закарпатської області України провів Й.Кобаль. Крім короткої історії дослідження проблеми автор подав

повний перелік відомих на сьогодні пам'яток угорців, відсіяв при цьому недостовірні й уточнив хронологію окремих знахідок (Kobály, 2001).

Відносно новою галуззю аналізу давньоугорських пам'яток стало вивчення городищ доби ранніх Арпадовичів. В угорській історичній науці довгий час відкидали думку про можливість зведення укріплень кочівниками, а згадуваним Анонімом пунктам приписували більш раннє походження. Тільки після Другої світової війни стала загальноприйнятою думка про неможливість існування середньовічної держави без укріплених пунктів (Györffy, 1959, old.21; Bóna, 1995, old.14). Перші вагомі кроки у вивченні давньоугорських городищ зробив дослідник укріплень епохи бронзи - Д.Новакі. Незважаючи на пануючу в тогочасній історіографії теорію про "лінію Аноніма", тобто існування більшості укріплень ще до приходу угорців, Д.Новакі відстоював думку про їх зведення не раніше другої половини X ст., а в більш пізніх працях - не раніше зламу X - XI ст. (Nováki, 1988).

Перші документальні згадки про укріплення доби Арпадовичів (не враховуючи Аноніма) датовані XI ст. Частина городищ побудована на місці більш ранніх укріплень. Наприклад, земплінські дерев'яно - глиняні конструкції валів зведені поверх кам'яних захисних споруд I ст. до н.е. Схожа за формою та конструкцією система укріплень Боршодського городища. Тут, завдяки фаховій оцінці М.Вольф вдалося відокремити залишки поселення X ст., знищеного в результаті пожежі та фортифікацій, зведених на зламі X - XI ст., хоча раніше дослідниця вважала горизонти двома окремими етапами існування укріпленого пункту (Wolf, 1992).

На території Саболч - Сатмарської області Угорщини архівні джерела підтверджують існування близько 15 городищ X - XIV ст. (Sándorfi, 1979, old.247), але з точки зору археології вони залишаються слабо вивченими. Наприклад, з чотирьох відомих укріплень Реткеза (Бестерець, Демечер, Кішварда, Тужер) останнє не достовірне, а археологічні дослідження проводилися тільки на Бестерецькому (Istvánovits, 2003, old.453). У стратегічному плані це укріплення займає надзвичайно вигідну позицію на пагорбі посеред болота, на перехресті двох водних артерій. Розкопки городища проводив П.Немет, на думку якого воно було зведене наприкінці X - п.п. XI ст., а знищено за часів татарської навали (Németh, 1986, old.127).

На Закарпатті зі згаданих Анонімом укріплень відносно добре досліджене Боржавське городище. У 1961 - 64 рр. тут проводили шурфування експедиції Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР (М.Ю.Смішко), Ленінградської філії АН СРСР (П.А.Раппопорт) та Закарпатського краєзнавчого музею (С.І.Пеняк). У 2005 - 2006 рр. городище вивчала експедиція Ужгородського національного університету. Стратиграфія валу та аналіз керамічного матеріалу свідчать про побудову укріплень наприкінці XI ст. (Прохненко, 2006, с.192), що в цілому відповідає твердженню Д.Шандорфі про перший етап зведення городищ в Угорському королівстві, який датується часом від Аугсбурзької битви (955 р.) до татарського нашестя (1241 р.) (Sándorfi, 1979, old.253). Це означає,

що система городищ Верхнього Потисся, яка виникла в X - XI ст. (Мала Копаня, Вари, Земплін, Солотвино, та інші) безпосередньо пов'язана з колонізацією регіону й укріпленням його кордонів в процесі територіальної організації Угорського королівства.

На північних територіях Карпатського басейну відомий і цілий ряд середньовічних селищ, але в основному за підйомним матеріалом. Ті, на яких проведені археологічні розкопки, не мають, крім кераміки, чітких хроноіндикаторів. Як наслідок, діапазон їх існування надзвичайно широкий - X - XI ст. або навіть XI - XIII ст. За останні десятиріччя у галузі дослідження поселень досягнуто значних успіхів, особливо завдяки роботі І.Мері, розпочатій у 50-х роках XX ст. В результаті розвідок перед будівництвом Тісальської ГЕС було відкрито цілий ряд землянок. Як з'ясувалося пізніше, дослідник натрапив на залишки знищеного татарами у 1241 р. села Разом, започаткувавши тим самим дослідження населених пунктів X - XI ст. (Méri, 1952; 1954). На сьогоднішній день доведено, що однокамерні землянки з піччю - кам'яною в куті будувалися з другої половини X ст. і саме вони свідчать про процес поступового осідання кочівників - угорців.

В основі дослідження поселень лежить топоніміка, археологічні розвідки та вивчення писемних джерел. Зокрема, на території Реткеза археологами виявлено 146 населених пунктів, існування 81 з яких підтверджено документально (Istvánovits, 2003, old.11). В області Абауй писемні джерела підтверджують існування близько 250 поселень, але тут зафіксовано всього шість пам'яток IX - XI ст. Інтенсивна колонізація області починається на зламі XI - XII ст. (Wolf, 1989, old.165-166). Більш ранні пам'ятки епохи завоювання батьківщини представлені тут переважно підйомним матеріалом (Асало, Гейце) та невеликими могильниками з кількома похованнями (Монай, Сіксо). Не краще ситуація і в області Боршод, де проводилися рятівні роботи на території Мішкольського аеропорту, в Кіштокаї, Сакалді, Тісаседеркені. Як наслідок, на території всієї області немає жодного, повністю розкопаного могильника X - XI ст. (Révész, 1996a, old.105).

Розглядаючи історію вивчення старожитностей кочівників слід пригадати і представників суміжних дисциплін, без яких важко уявити повноцінне археологічне дослідження пам'яток. В інтерпретації антропологічного матеріалу важливі узагальнюючі праці А.Терека, Л.Бартуца (Bartucz, 1938), К.Ері (Egy, 1978). Проблемам поховань з конем та вивченню тваринництва у давніх угрів присвячені роботи археozoолога І.Вереша (Vörös, 2001). Як довідковий матеріал, вагоме значення мають праці з історичної географії доби Арпадовичів Д.Дьерфі (Györffy, 1959, 1963-1998) та збірники джерел епохи завоювання батьківщини (A magyar..., 2000).

Незважаючи на майже двохсотлітню історію дослідження старожитностей кочівників Карпатського ареалу X - XI ст., більшість проблем залишаються далекими від остаточного вирішення. До особливо спірних належить питання шляхів проникнення в Карпатську низовину,

соціальна та політична структура, етнічний склад новоприбульців, проблема їх розселення та зміни форми кочівлі, формування прикордонних зон, час та причини зведення укріплених пунктів. Відповіді на ці питання можливо отримати в результаті подальшого аналізу, картографування та систематизації матеріалу.

На завершення відзначимо, що не можна не погодитися з думкою Д.Ласло: археологічна спадщина угорців доби віднайдення батьківщини не така однотипна, як ми думали, але і не настільки різноманітна, як очікували.

Ключові слова: історія дослідження, кочівники, Карпатський ареал, могильник, поселення, городище.

Ключевые слова: история исследования, кочевники, Карпатский ареал, могильник, поселение, городище.

Key - words: research history, the nomads, Carpathian area, burial place, settlement, fortified settlement.

Жиленко М.А. (м.Ужгород, Україна)

**Історія дослідження старожитностей кочівників
північної частини Карпатського басейну X - XI ст.
(Резюме)**

Етнічна та суспільна багатогранність кочівників добре відображена у більш ніж 25 тисячах поховань X - XI ст. Карпатського ареалу, серед яких особливе місце займають пам'ятки номадів північних територій. Ці некрополі відрізняються специфічною структурою та багатим інвентарем (сумочні бляхи, поясні набори, зброя), тим самим привертаючи до себе особливу увагу дослідників. Перші покоління археологів, переважно аматорів, таких як Ф.Ромер, А.Йоша, Т.Легоцький заклали основи методики дослідження могильників, а аналітик Й.Гампел зробив перші кроки в узагальненні матеріалу. З середини XX ст. на основі накопиченої джерельної бази виник цілий ряд теорій стосовно походження угрів, їх взаємин із чужорідним населенням, зокрема слов'янським, переходу до нової економічної системи та формування суспільно - політичного ладу, розміщення політичного центру новоутвореної держави. Їх авторами стали Д.Ласло, Д.Дьерфі, І.Денеш, Л.Ревес. У той самий час більшість проблем залишаються далекими від свого остаточного вирішення. Серед них питання часу та шляхів проникнення в регіон нових хвиль кочівників, етнічний склад новоприбульців, і.т.д. Відповісти на ці складні питання можливо за умови подальшого систематизованого дослідження старожитностей кочівників X - XI ст.

Жиленко М.А. (г.Ужгород, Украина)

**История исследования кочевнических древностей
северной части Карпатского бассейна X - XI вв.
(Резюме)**

Этническое и социальное многообразие кочевников отражено в более чем 25 тысячах погребений X - XI вв. Карпатского ареала, среди которых особое место занимают памятники номадов северных территорий. Эти некрополи отличаются специфической структурой и инвентарём (сумочные бляхи, поясные наборы, оружие), привлекая к себе особое внимание исследователей. Первые поколения археологов, в основном любителей, таких как Ф.Ромер, А.Йоша, Т.Легоцкий заложили основы методики исследования могильников, а аналитик Й.Гампел сделал первые шаги в систематизации материала. С середины XX в. на основании наявной материальной базы возник целый ряд теорий о происхождении угров, их отношениях с инородным населением, в том числе славянами, переходе к новым формам экономики, формировании социально - политической системы и вопросе расположения политического центра новосозданного государства. Их авторами стали Д.Ласло, Д.Дерфи, И.Денеш, Л.Ревес. В то же время большинство проблем далеки от окончательного решения. Среди них вопросы о времени и путях проникновения в регион новых волн кочевников, их этническом составе, и.т.д. Ответы на эти сложные вопросы можно получить только при дальнейшем систематизированном исследовании кочевнических древностей X - XI вв.

Zhylenko M. (Uzhhorod, Ukraine)

**The History of Study of the Nomadic Antiquities of Northern part of
Carpathian Basin of X - XI Centuries
(Summary)**

Ethnic and social diversity of the nomads is represented by more than 25 thousand burial places of X - XI centuries in Carpathian Basin. The monuments of the northern territories have possessed the special place among them. These necropolises draw special attention of researches by their specific structure and inventory (bag badges, belt sets, and weapons). The first generations of archeologists, mainly amateurs, like F.Rómer, A.Jósa, T.Lehoczky have founded the research methods of the graves but the analyst J.Hampel has made the first steps towards systematization of the findings. Based on existing materials several theories on the origin of Hungarians, their relations with alien population including Slavs, their shift to the new forms of economic activities, formation of social and political system as well as on the issue of location of political center of the new state have been proposed since the mid of XX century. Gy.László, Gy.Györffy, I.Dienes, L.Révész were their authors. Nevertheless most of the issues are still not clear. The time and the route of nomadic penetration in the

region, their ethnic compositions etc. are among them. Further comprehensive research of nomadic antiquities of X - XI centuries is the only way to answer these complicated questions.

Література

- Багрянородный Константин. Об управлении империей. - М., 1991.
- Балагурі Е.А. Старожитності Верхнього Потисся періоду “віднайдення угорцями батьківщини” // Давня і середньовічна історія України. - Кам'янець - Подільський, 2002. - С.219-227.
- Балагури Э.А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области // Карпатика - Carpatica. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.166-196.
- Бобков В.А. О времени заселения венграми Верхнего Потисся // Acta Hungarica. - Ужгород, 1992. - 1. - С.117-119.
- Прохненко І. Боржавське городище // Карпатика. - Ужгород, 2006. - Вип.34. - С.186-200.
- Прохненко І.А. До питання про проникнення печенігів у Верхнє Потисся // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. - Ужгород, 2010. - Вип.3. - С.30-43.
- Прохненко И.А. К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисся X в. н.э. // Науковий і мистецький світ Федора Потошняка. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. - Ужгород, 2010 а. - С.410-420.
- Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // СА. - 1983. - 4. - С.174-181.
- A magyar honfoglalás kútfoi / Szerk. Pauler Gy., Szilágyi S. - Budapest, 2000.
- Bartha A., Bartucz L., Bóna I., Dienes I. Györfly Gy., L. Korrig I., László Gy., Oroszlán Z., Pais D. Hozzászólások Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához // AÉ. - 1966. - 93 szám. - Old.278-283.
- Bartucz L. A magyar ember. A magyarság antropológiája. - Budapest, 1938.
- Bóna I. Az Árpádok korai várairól. - Debrecen, 1995.
- Bóna I. Dienes István (1929 - 1995) // JAMÉ. - Nyíregyháza, 1997. - XXXVI-XXXVIII évf. - Old.11-33.
- Budinský - Krička V. Staromadarský načelnický hrob zo Zemplina // AR. - 1965. - XVII. - S.309-338.
- Budinsky - Kricka V., Fettich N. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. - Bratislava, 1973.
- Csallány G. Újabb honfoglalás kori leletek Szentes környékéről // FA. - 1941. - 3-4 szám. - Old.182-192.
- Dienes I. A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? // AÉ. - 1959. - 86 szám. - Old.145-158.

- Dienes I. X. századi magyar temető Zalaszentgróton // A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950 - 1960. - Zalaegerszeg, 1960. - Old.107-126.
- Dienes I. Honfoglalóink műveltségének újabb bizonyítékai // Az Élet és Tudomány Tudományos kalendáriuma. - Budapest, 1961. - Old.31-34.
- Dienes I. Felső-Szabocs a honfoglalás korában // A kisvárdai vár története. - Kisvárd, 1961a. - Old.95-196.
- Dienes I. Felső-Tisza-vidék a X században. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei // Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. - Budapest, 1986. - Old.29-114.
- Fettich N. Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához // AÉ. - 1931. - 45 szám. - Old.48-96.
- Györffy Gy. Tanulmányok a Magyar Állam eredetéről. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. - Budapest, 1959.
- Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-IV köt. - Budapest, 1963-1998.
- Hampel J. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. - Budapest, 1907.
- Istvánovits E. A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. - Nyíregyháza, 2003.
- Harhoiu R., Gáll E., Lakatos A. Gräberfeldsteile von Oradea-Salca Ghețarie aus dem 5. und 10.-11. Jahrhundert // AÉ. - 2009. - 134 szám. - Old.217-258.
- Jósa A. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban // AÉ. - 1914. - 34 szám. - Old.169-184.
- Jósa J. Dr. Jósa András (1834 - 1918) és elődei. - Miskolc, 1934.
- Karabacek J. Archaeológiai levelek XX-XXI. Samanida pénzlelet (Archaeologishe Briefe XX - XXI. Samaniden Münzfund aus Ungarn) // AÉ. - 1870. - III szám. - Old.117-119.
- Éry K. Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában // Anthropológiai Közlemények. - 1978. - 22 szám. - Old.77-86.
- Kész B. A honfoglalás kori magyarok emlékei kárpátalján // Kárpátaljai szemle. - 1993. - 1. - Old.14-15.
- Kobály J. Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről // JAMÉ. - Nyíregyháza, 2001. - XLIII évf. - Old.197-224.
- Langó P. A Kárpát-medence 10 századi emlékanyagának kutatása mint nemzeti régészet // Korall. - Budapest, 2006. - 24-25 szám. - Old.89-117.
- Langó P. Amit elrejt a föld... A X századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-madencében. - Budapest, 2007.
- László Gy. A hofonglaló Magyar nép élete. - Budapest, 1944.
- László Gy. Megjegyzések a zempléni sírról // AÉ. - 1976. - 103 szám. - Old.79-84.
- Lehoczky T. A szolyvai hun sír // AÉ. - 1870. - III szám. - Old.201-206.
- Magyar régészet az ezredfordulón / főszerk. Visy Zsolt. - Budapest, 2003.
- Méri I. Beszámoló a Tiszalök-rázomi és a Túrkeve-mórici ásatások eredményéről I // AÉ. - 1952. - 79 szám. - Old.49-67.
- Méri I. Beszámoló a Tiszalök-rázomi és a Túrkeve-mórici ásatások eredményéről II // AÉ. - 1954. - 81 szám. - Old.138-154.
- Mesterházy K. Fettich Nándor és a magyar honfoglalás régészete // Vasi Szemle.

- 2001. - № 55. - Old.452-458.

Nagy G., Révész L. Karos. Száz magyar falu könyvesháza. - Budapest, 2000.

Németh P. A honfoglalás kor (X. század) régészeti kutatásának története // <http://193.225.126.147/jam/regeszet/honfoglalaskor1.html>

Németh P. A besztercei románkori monostor és görög feliratos aspersoriuma // Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. - Debrecen, 1986. - Old.115-128.

Nevizánsky G. Pohrebisko z 9.-10. storočia v Pavlovej - Gräberfeld aus dem 9.-10. Jh. in Pavlov // Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977. - Nitra, 1978. - S.93.

Nevizánsky G. Pohrebisko z 10. -11. storočia v Balogu nad Ipľom. Gräberfeld aus dem 10.-11. Jh. in Balog nad Ipľom // Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977. - Nitra 1978 a. - S.171.

Nevizánszky G. Újabb adatok a mai Szlovákia honfoglalás kori településtörténetéhez // A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. - Miskolc, 1996. - Old.274-287.

Nevizánszky G. A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában // Honfoglalás és régészet. - Budapest, 1994.

Nevizánszky G. Hont megye 10.-11. századi temetői. - Bratislava, 2006.

Nováki Gy. A borsodi földvár sánca // Herman Ottó Múzeum Évkönyve. - Miskolc, 1993. - XXX-XXXI. - Old.125-145.

Nováki Gy. Váráépítészet Magyarországon a X - XI században // Szent István és kora. - Budapest, 1988. - Old.145-150.

Nováki Gy., Sándorfi Gy. A történeti Borsod megye várai. - Budapest - Miskolc, 1992.

Papp D.T. A Sóstói úti "Vityilló" lakója. Epizódok Jósa András életéből // JAMÉ. - Nyíregyháza, 2007. - XLXI évf. - Old.37-47.

Pástor J. Jazdecke hroby c Černej nad Tisou // AR. - 1952. - 4 - S.485-557.

Pulszky F. Néhány magyarországi és ősmagyar leletről // A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. - 17 szám. - Old.57-66.

Révész L. Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (MFMÉ) 1984/85-2. - Miskolc, 1991. - Old.615-638.

Révész L. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka // A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. - Budapest, 1996. - Old.37-56.

Révész L. Honfoglaló magyarok Északkelet-Magyarországon // Új Holnap. - 1996 a. - 41 szám. - Old.96-106.

Révész L. A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. - Miskolc, 1996 b.

Révész L. Heves megye 10 - 11 századi temetői. - Budapest, 2008.

Rómer F. Galgócz // AÉ. - 1868. - I szám. - Old.105.

Rómer F. Két szabolcsi őstemető és egyéb régészeti leletek // AÉ. - 1870. - III szám. - Old.173-180.

Rusu M. The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th- 11th Centuries // Relations between the Autochthonous

- Population and the Migratory Population on the Territory of Romania. *Bibliotheca Historica Romaniae*, XVI. - București, 1975. - P.201-217.
- Sándorfi Gy. A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján // *AE*. - 1979. - 106 szám. - Old.244-254.
- Točík A. Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei // *Archaeologica Slovaca*. - Bratislava, 1968.
- Vörös I. A Felső Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség // *JAMÉ*. - Nyíregyháza, 2001. - XLIII évf. - Old.569-602.
- Wolf M. Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990) // *JAMÉ*. - Nyíregyháza, 1992. - XXX-XXXII évf. - Old.393-431.
- Wolf M. Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10 századi telepekről // *MFMÉ*. - 1984/85-2. - Old.581-614.
- Wolf M. Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. - Miskolc, 1989.